

**DIMITRIE CANTEMIR – CITITOR AL LUI
JAN BAPTIST VAN HELMONT**

**PRIMA PAGINĂ FILOSOFICĂ DESPRE ADEVĂR
ÎN LIMBA ROMÂNĂ**

TITUS LATES

Institutul de Filosofie și Psihologie „Constantin Rădulescu-Motru”
al Academiei Române

The first philosophical page on truth, in Romanian. During 1699 and 1700, while studying at the Academy of Constantinople, D. Cantemir transcribed the whole work of J.B. Van Helmont, *Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia*. As an introduction to this work he wrote a praise for the author and his virtues. “The Praise” is written both in Latin and in Romanian, and it is one of the first philosophical paper in Romanian. I will show that this text, from the beginning till the end, is about a truth – unique, unwavering and eternal.

Keywords: D. Cantemir, J.B. Van Helmont, truth, basis of faith, Early Romanian philosophy, orthodoxy.

În anii 1699–1700, pe când studia la Academia din Constantinopol cu Meletie din Arta, Dimitrie Cantemir a transcris integral lucrarea lui Ioannis Baptistae Van Helmont, *Phisices universalis doctrina et christianae fidei congrua et necessaria philosophia*, în întâmpinarea căreia a întocmit o laudă adusă autorului și virtuții învățaturii lui¹. *Lauda* este scrisă deopotrivă în limba latină și în limba română, constituindu-se ca unul dintre primele texte filosofice scrise în limba română, alături de *Divanul* tipărit cu puțin înainte, în 1698². Acolo problema adevărului a fost atinsă în câteva locuri, tangențial, prin sentințe mai mult teologice; aici însă este vorba despre adevăr de la un capăt la altul al textului, urmărindu-se, vizibil, un impact filosofic.

La începutul *Laudei*, Cantemir îl consideră pe Van Helmont un *crainic al adevărului* și îl compară cu un alt „crainic al adevărului”, cu Sfântul Ioan Botezătorul

¹ Manuscrisul original se află în Biblioteca de stat a Rusiei, la Moscova, fondul 173, mss. latin nr. 312. A fost tipărit sub coordonarea lui Constantin Barbu în facsimil color (după manuscrisul de la Moscova) în: *Integrala Manuscriselor Cantemir*, vol. X și XI, [Craiova], Editura Revers, [2013], având în prefață textul lui Lucian Blaga: „Inorogul Dimitrie Cantemir”. „Encomium” și „Laudă” se află și în copia lui Gr. Tocilescu, păstrată la Biblioteca Academiei din București, mss latin 76, f. 227–238v.

² *Divanul sau Gâlceava înțeleptului cu lumea sau Giudețul sufletului cu trupul*. Prin de truda și de osteniță iubirea a lui Ioan Dimitrie Constantin Voevod... S-au tipărit în orașul scaunului domniei, în Iași, vă leat de la Adam 7206, iară de la mântuința lumii 1698, meseța avgust, 30.

(Ioan Baptismis). Acela (Ioan Botezătorul), spune Cantemir, striga în pustiu: „pocăiți-vă!”; despre Van Helmont spune că aceeași pocăință o poartă prin cele mai îndepărtate locuri (*climuri*), precum și prin strălucimile orașe. Acela (Ioan Botezătorul) *adeveriia* (convingea³) arătând mielul lui Dumnezeu (pe Iisus Christos) iudeilor; acesta (Van Helmont) *face aievea* (vădește, arată) în toate limbile și tuturor muritorilor că Iisus este înțelepciunea, calea și viața *a totului*. Acela propovăduia cărturarilor, fariseilor și saducheilor, precum că se apropia împărăția lui Dumnezeu; acesta se adresează Peripateticienilor, Academicilor și tuturor ereziilor filosofice care având „ochii sufletești” orbiți au nesocotit cu mândrie adevărata înțelepciune. Acela, de asemenea, îl muștra pe Irod, pentru că „luase muiare pe femeia fratelui său”; acesta dojenește creștinește *Școalele* care-i îndrumă pe tineri după învățături strâmbe („curve învățături”) și *le ofilește* vârsta tinereții cu vorbe urâte (cu murdăria limbilor/ cu „a limbilor imăciuni”) în loc să le arate ce e vrednic („în loc de a vrednicii plată să nu ție”).

În continuare, Cantemir pune în pagină rugămintea lui Van Helmont către toate Școalele de *a-și întoarce fața* către învățătura lui, pentru ca împreună cu el să *mărturisească* adevărul. În fragmentul tradus de Cantemir, Van Helmont se adresează filosofilor („o filosofilor”), îndemnându-i să ia seama, să se deștepte, să se trezească pentru a fugi de greșeala întunecoasă a dușmanilor, în care au căzut acum douăzeci de veacuri, să se oprească din calea pieirii care duce în prăpastia nebuniei și să intre pe „drumul adevărului”.

Cantemir laudă minunatele calități ale lui Van Helmont, dar spune că nu este decât trâmbița prin care duhul dumnezeiesc suflă *pre fire întru adevăr*. Datorită minunatelor sale calități, Van Helmont a fost doar ales, precum odinioară Aristotel „Creștinul (nu acela Păgânul, și de a prea grelii necunoștință suppus)”, ca prin el să lucreze dumnezeiasca înțelepciune. Și explică zicând că „adevărat dară, Adevărul, fără Dumnăzâiasca suflare, cu lunecoasa omeniasca măiestrie, sau cu fraged a muritorilor meșterșug, a să afla, sau a să dobândi nu să poate”.

Urmărind continuarea discursului, ne dăm seama ce înseamnă *sufierea întru adevăr*. Înseamnă *a scoate la iveală* și *a arăta* cele „subt stătătoare și de lucruri a fi făcătoare începuturi”; înseamnă *a aduce*, după porunca lui Dumnezeu – „după porunca de pace făcătorului, a adevăratului, Preabunului, a Stăpânului firii, a ziditorului facerii și a totimii Dumnezău” – , ceea ce e firesc (*hirișie*⁴), pace în

³ Am folosit, în mare parte, ca îndreptar în descifrarea unor cuvinte arhaice glosarul din: Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, ed. îngrijită și studiu introductiv de P.P. Panaïtescu și I. Verdeș, București, Editura pentru Literatură (Scriitori Români), 1965, vol. II, pp. 269–351.

⁴ Cuvânt provenit din „fire” prin palatizarea labialei f: fire>hire. E. Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958, pp. 120–138 [129]. Comentarii și adăugiri în legătură cu același cuvânt în: Ștefan Giosu, *Dimitrie Cantemir. Studiu lingvistic*, București, Editura Științifică, 1973, pp. 94, 95. În textul latin al *Laudei – Encomium* – Cantemir folosește cuvântul *simplicitatem* (în traducere ar putea fi: „simplu și firesc”). Cu înțelesul de *specific, propriu*, cuvântul va face carieră în logica și metafizica lui Cantemir.

gândire, împreună așezământ⁵ și împreună lucrare⁶; înseamnă a învăța pe fiecare să-și păzească hotarul; înseamnă de asemenea a face (*a plăzmi*⁷), a modela (*a formui*⁸) și a împlini (*a seversi*⁹) toate după porunca lui Dumnezeu. Dar parcă pentru a sublinia starea de fapt, Cantemir spune mai întâi că duhul dumnezeiesc *nu suflă cu minciuni*, adică nu despre unele *elementuri* ce nu se află nicăieri („carile unde-va nu se află”) și despre amestecul lor, nu cu urâciuni, împotriviri (*împoncișieri*), gâlcevi, tulburări, zarve și biruințe (căci Dumnezeu a văzut că ceea ce a făcut este bun); de asemenea nu ne îndeamnă să ne luăm după pofta materiei și a trupului, nici după transformarea *jucăușă* și înșelătoare a formelor („nu în chipul Ghidușilor a formelor preobrajenie”).

Van Helmont, în încercarea lui de a înnoi și a întări *Școalele răsturnate* cu „măiestriile”¹⁰ păgânimii, prin binecuvântarea lui nu face decât să adeverească și să întărească faptul că toate bunurile și tot darul desăvârșit se pogoară de la părintele luminilor. El ridică în slăvi (*pravoslavniceșce*) *pre acel peste fire (cărui roaba-i fire din sămn îi slujește), necuprinsul, a tuturor otcârmitoriul și îndreptătoriul, Părintele Luminilor*, în care toate se mișcă (*se clătesc*), trăiesc și sunt, nu *pre cel dintâi și neclătit clătitoriu (de la carile toate firesce să se clătească), ca pre un lucru, carile în ale lucrurilor fire, ce nu se află*, adică nu pe acel motor prim (amintit de Aristotel) care nu se află nicăieri în natura lucrurilor. Iar pentru a adeveri și a întări acestea nu cu întinat cu *prepus* (îndoielnic) și părelnic *sylogism* se slujește nici cu „deșiarte și vânturoase”¹¹ platonești voroave mari”, ci se sprijină pe temeiul credinței („a nebiruitei Credințe temei”)”; pe temeiul credinței conform căreia prin cuvântul dumnezeiesc s-a făcut totul din nimic, nu pe silogismul care susține că din nimic, nimic rezultă („nu din nemică, nemică, ce prin cuvântul Demnezăiesc, totul din nemică să fie făcut mărturisăște”)¹².

Se întâlnesc în această parte a *Laudei* numeroase declinări referitoare la adevăr: de la *adeverire* la acea *lucrare întru adevăr*, până la *întărirea adevăririi* cu puterea credinței. Apare aici și antiteza între *adevăr și întuneric* și imaginea unui *drum al adevărului*, diferit de calea pieirii care duce în prăpastia nebuniei. Apare *însoțirea* adevărului cu înțelepciunea, calea și viața, cu trimitere la adevăratul mesager al lui Dumnezeu: Iisus Christos. Expresii precum cea de crainic al adevărului („adeverului crainic”), înțelepciune adevărată („adevarata înțelepciune”) drumul

⁵ Lat. *conquietudinem*.

⁶ Lat. *consensum*.

⁷ Lat. *creare*.

⁸ Lat. *formare*.

⁹ Lat. *perficere*.

¹⁰ Aici „măiestrie” are înțelesul de înșelătorie, cursă, capcană întâlnit și în pravilele vechi din vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab (Vezi: Ștefan Giosu, *op. cit.*, pp. 150, 210).

¹¹ Lat. *impetuosisque*.

¹² Cf. Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1964, pp. 127, 128.

adevărului, trâmbița adevărului („a adevărului trâmbiță”¹³) sugerează ideea că adevărul poate fi transmis, poate fi urmat și poate fi răspândit. De remarcat și frumoasa expresie „întru adevăr” capabilă să primească o deosebită încărcătură filosofică, pentru noi, astăzi.

În finalul primei părți a *Laudei*, Cantemir vorbește despre un îndreptar și o orânduială proprie a adevărului de origine divină, ca despre o plăzmuire dumnezeiască, după cum susține, iată, chiar un filosof („un filosof grăiaște”).

Cea de-a doua parte a *Laudei* conține îndemnul lui Cantemir de a ne lipi de învățătura lui Van Helmont ca de piatra lui Moise și prin ea (prin „gaura” ei/prin crăpătura ei) să putem privi „cu pofta inimii”, dar și cu ochiul înțelegerii („înțelegerescu ochiu”) dumnezeiasca mărire. Cantemir compară lucrarea lui Van Helmont cu scara lui Iacob pe care putem ajunge la porțile cerești și prin care să dobândim permisiunea (*pozvolenie*) de a deschide ușa adevărului. Vorbele lui le compară cu „apa de viață dătătoare” cu care să ne spălăm inimile și să ne limpezim gândurile („îțelegile să vă curățiți”) pentru ca odată urcați pe muntele domnului să ne învrednicim a rămâne acolo. Cantemir ne îndeamnă să lepădăm haina minciunii după ce „făclia adevărului” ne-a arătat goliciunea de care să ne rușinăm și să ne îmbrăcăm cu haina de purpură [a adevărului] („cabanița de purpură acia împărătească”) pentru a putea lua parte la nunta domnului și la veselie înțelepciunii.

Cantemir ne îndeamnă și la *trezvie*, cu toată încărcătura teologică a acestui concept, pentru a primi adevărata înțelepciune în suflet și a o iubi cu credință pentru a fi pentru totdeauna adevărul, pe care să-l mărturisim. Și deși repetă că el nu va dăinui susținut de silogisme sau „trufașe înalte voroave”, ci prin harul și duhul dumnezeiesc, ne spune că Van Helmont ne învață ce este adevărul („adeverința¹⁴ a învăța”) nu doar prin dumnezeiasca suflare, ci și cu *socotială*, adică bazându-se pe chibzuială, judecată și raționament. Cantemir socotește, împreună cu Van Helmont, că învățătura acestei cărți va rămâne în veci, deoarece ea nu e zugrăvită doar pe hârtie (în „svitoc”) și în table de aramă, ci în „fiecare curat și creștinesc piept”. În legătură cu adevărul ei nu este nicio urmă de îndoială („nici o stare de prepus”) deoarece a pătruns în toate, dintr-o dată, ca un fulger.

Cantemir are credința că în fața adevărului toate vorbele iscusite și limbile mincinoase amuțesc, negurile se împrăștie, se luminează întunericul, se descoperă toate înșelătoriile („dezvălesc-se amăgelele”), astfel că se va ajunge până la urmă („în veac”) să se arate doar adevărul – *adevărăciunea* după cum spune Cantemir, conducându-ne spre ideea unui adevăr întruchipat/întrupat, convingător prin modul

¹³ În textul latin al *Laudei*, Cantemir intercalează, în scrierea acestei expresii, termenul grecesc (elinesc) ἀληθείας, ca un *memento*, poate, pentru sursele originare ale dezbaterilor despre adevăr.

¹⁴ Folosirea sufixului *-ință* din *adeveriță*, mă trimite cu gândul în acest caz la *conceptul* de adevăr, după modelul în care Cantemir a construit și alte concepte: *ceință* „esență”, *câtință* „cantitate”, *feldeință* „calitate”, *fericință* „fericire”, *greuință* „greutate” ș.a. (vezi: Ștefan Giosu, *op. cit.*, p. 201).

lui de a fi/de manifestare, urmare a unui adevăr lucrător. Un adevăr aflat în descendența luminii, nu a unor simple premise conjuncturale.

Optimismul lui Cantemir pare a rezulta mai vârtos în această a doua parte a *Laudei* nu doar din „nemăsurata milostivire a lui Dumnezeu”, ci și din puterea socotelii și a înțelegerii cu care omul a fost înzestrat. Deși imaginea adevărului rămâne legată de lumină și de o forță deplină, apare și ideea că ceea ce este adevărat poate fi învățat și păstrat, receptacolul adevărului rămânând undeva foarte în profunzime, în adâncul sufletului (în „măduha” vintrilor), străin de jocul înșelător al transformărilor sau de întocmirile silogismului.

Atitudinea lui Cantemir din această *Laudă* poate fi privită ca o reacție împotriva neoaristotelismului și a sofisticii de sorginte platonice și ca o recunoaștere a credinței (ortodoxe), dar și ca o cristalizare a propriei concepții. Varietatea de situații raportate la adevăr va fi un câștig pentru limba filosofică românească, care nu va fi pusă la lucru, ce e drept, într-o lucrare filosofică de anvergură – Cantemir probabil nu a mai tradus lucrarea lui Van Helmont după cum și-a propus inițial –, ci într-un remarcabil roman alegoric: *Istoria ieroglifică*. Cealaltă lucrare în care o teorie a adevărului va prinde contur – *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* – a fost scrisă (doar) în limba latină. Acolo Cantemir va părea a accepta și alte adevăruri, „adevăruri” *secundare*, care nu fac parte din credința ortodoxă¹⁵, devenind treptat, în interpretarea unora, adept al dublului adevăr¹⁶. Ceea ce nu este cazul aici. Textul de față ne duce spre imaginea unui Cantemir susținător al unui adevăr unic, neclintit și veșnic triumfător.

¹⁵ Vezi: Lucian Blaga, „Dimitrie Cantemir”, în *Izvoade: eseuri, conferințe, articole*, ed. îngrijită de Dorli Blaga și Petre Nicolau, pref. George Gană, București, Editura Minerva, 1972, pp. 142–168 [153]. Articol reluat, după cum am menționat, în *Integrala Manuscriselor Cantemir*, vol. X, ed. cit., pp. 5–15.

¹⁶ Ideea s-a perpetuat după interpretarea lui Dan Bădărău (*op. cit.*) până astăzi, deși Cantemir scrie clar și în *Sacrosanctae*: „Simplex ein Deus, simplex Dei verbum, et simplex est veritas quae non alibi, nisi in simplici Dei scientia reperitur” (Simplu e Dumnezeu, simplu e cuvântul lui Dumnezeu și simplu e adevărul, care nu se găsește în altă parte, decât în simpla a lui Dumnezeu știință), fapt observat de unii autori (Petru Vaida, *Dimitrie Cantemir și umanismul*, București, Editura Minerva, 1972, pp. 224, 225).